
SLOVENSKÝ NÁRODOPIIS

- Z OBSAHU: O. DANGLOVÁ: Motív vtáka v ľudovej dekoratívnej tradícii
S. KOVAČEVIČOVÁ: Historický význam dialektologického
názvoslovia Etnografického atlasu Slovenska
E. FALŤANOVÁ: Podmienky zamestnanosti v I. polovici 20. /
storočia na Slovensku
K. ZAJICOVÁ: Vplyv a odraz politických udalostí na púte a
význam národných pútnických miest

Na obálke: 1. strana: *Gatrová výšivka s motívom páva. Šelpice, o. Trnava. 30. roky 20. storočia. Foto H. Bakaljarová. K článku O. Danglovej: Motív vtáka v ľudovej dekoratívnej tradícii.*

Preklady: PhDr. Svatava Šimková, Martin Styan

Dear Reader,

Slovenský národopis (Slovak Ethnology) is a quarterly with a long tradition, edited in the Slovak language by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava, Slovakia.

This review publishes papers from all spheres of Slovak folk culture, past and present, including minorities and Slovaks abroad. The journal's articles range from research on the folk culture of every region of Slovakia (folk architecture, arts and crafts, costumes and clothing, folktales, songs, customs, traditions, etc.) through information on activities of ethnological research centres and museums, archival materials, book reviews to theoretical and comparative analyses of topical issues. The most interesting studies are published in English, and all the articles in Slovak have extended English summaries.

As the only periodical specifically devoted to the comparative study of Slovak folk, Slovenský národopis deepens the understanding of folk cultures throughout the world.

By becoming a regular subscriber of Slovenský národopis you will help to support an authoritative review for everyone interested in Slovak folk culture.

Distributed by:

Slovak Academic Press, Ltd.,
P. O. Box 57, Nám. Slobody 6
810 05 Bratislava
SLOVAKIA

Electronic version accessible via Internet

URL <http://www.elis.sk>

HLAVNÝ REDAKTOR

Dušan Ratica

VÝKONNÉ REDAKTORKY

Tatiana Krupová

Zora Vanovičová

REDAKČNÁ RADA

Stanislav Brouček, Ľubica Droppová, Božena Filová, Milan Kiripolský, Soňa Kovačevičová, Eva Krekovičová, Jan Krist, Milan Leščák, Martin Mešša, Magdaléna Pariková, Ján Podolák, Zora Rusnáková, Peter Salner, Miroslav Válka

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.ceeol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

ŠTÚDIE

- D a n g l o v á, Oľga:** Motív vtáka v ľudovej dekoratívnej tradícii 411
- K o v a č e v i č o v á, Soňa:** Historický význam dialektologického názvoslovia Etnografického atlasu Slovenska 430
- F a l ľ a n o v á, Lubica:** Podmienky zamestnanosti v I. polovici 20. storočia na Slovensku 437
- Z a j i c o v á, Katarína:** Vplyv a odraz politických udalostí na púte a význam národných pútnických miest 458

DISKUSIA

- B e n ž a, Mojmir:** Etnická identita z pohľadu etnológie 466

MATERIÁLY

- G a š p a r í k o v á, Viera:** Materiály I. I. Sreznovského zo slovenskej ľudovej kultúry II.... 471
- B e d n á r i k, František:** „Po problematike nelegálnych náboženských siekt...“ II. 494
- K o v á č, Milan:** „Babonová zbierka Štefana Mončeka“ 515

ROZHĽADY-SPRÁVY-GLOSÝ

- Významné životné jubileum V. Je. Guseva (Viera G a š p a r í k o v á) 522
- Za Jánom Siráckym (Ján B o t í k) 525
- Za Ľubou Pavlovičovou-Bakovou (Eva K r e k o v i č o v á) 527
12. Medzinárodný kongres slavistov v Krakove (Viera G a š p a r í k o v á) 528

28. International Ballad Conference (Eva K r e k o v i č o v á) 532
5. bienálna EASA konferencia: „The Politics of Anthropology: Conditions for thought and Practice“ (Alexandra B i t u š i k o v á) 533
16. Medzinárodná konferencia „Society of Biblical Literature“ (Alexandra B i t u š i k o v á) 536
- Seminár „Tradícia, etika a civilizačné zmeny“ (Zuzana B e ň u š k o v á) 537

RECENZIE-ANOTÁCIE

- S. Burlasová: Katalóg slovenských naratívnych piesní 1-3 (Lubica D r o p p o v á) 539
- Balgarski narodni baladi (Eva K r e k o v i č o v á) 540
- M. Pavlicová - L. Uhlíková: Od folkloru k folklorismu (Hana H l ô š k o v á) 541
- Y. Ternon: Genocidy dvacátého storočia (Diana S z ō l l ō s o v á) 542
- R. Ivanova: Sbogom dinozavri, dobro došli krokodili! (Eva K r e k o v i č o v á) 544
- L. Kürti - J. Langman: Beyond Borders (Alexandra B i t u š i k o v á) 545
- J. Klincová, P. Odaloš, V. Patráš: Jazyk - komunikácia - spoločnosť (Miloš Š i p k a) 546
- U. Hannerz: Transnational connections (Alexandra B i t u š i k o v á) 547
- Anotácie

CONTENTS

STUDIES

- D a n g l o v á, Oľga: The bird motifs in folk decorative expression 411
- K o v a č e v i č o v á, Soňa: Historical importance of dialectological concepts in Slovakia's Ethnographic Atlas 430
- F a l ť a n o v á, Ľubica: The conditions of employment in the first half of the 20th century..... 437
- Z a j i c o v á, Katarína: Influence and reflection of political events on the pilgrimages and importance of national pilgrimage places..... 458

DISCUSSION

- B e n ž a, Mojmir: Ethnical identity from the point of view of ethnology 466

MATERIALS

- G a š p a r í k o v á, Viera: Materials of I. I. Sreznevskij of the Slovak folk culture II. 471
- B e d n á r i k, František: „On the problematic of illegal religious sects...“ II. 494
- K o v á č, Milan: Štefan Monček Collection of „babona's“..... 515

NEWS-HORIZONS-GLOSSARY

- Jubilee of V. Je. Gusev (Viera G a š p a r í k o v á) 522
- An obituary for Ján Sirácky (Ján B o t í k) 525
- An obituary for Ľuba Pavlovičová-Baková (Eva K r e k o v i č o v á) 527
- The 12th International Congress of Slavists in Krakow (Viera G a š p a r í k o v á) 528
- The 28th International Ballad Conference (Eva K r e k o v i č o v á) 532
- The 5th EASA Conference: „The Politics of Anthropology: Conditions for thought and Practice“ (Alexandra B i t u š í k o v á) ... 533
- The 16th International Conference „Society of Biblical Literature“ (Alexandra B i t u š í k o v á) 536
- Seminar „Tradition, ethics and civilisation changes“ (Zuzana B e ň u š k o v á) 537

- BOOK REVIEWS-ANNOTATIONS 539

AUTORI:

Mgr. Oľga Danglová, CSc., Ústav etnológie SAV, Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava
PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., Grösslingová 42, 811 01 Bratislava
Mgr. Ľubica Falt'anová, CSc., Ústav etnológie SAV, Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava
Dr. Katarína Zajicová, Katedra etnológie FiF UK, Gondova 2, 818 01 Bratislava

HISTORICKÝ VÝZNAM DIALEKTOLOGICKÉHO NÁZVOSLOVIA ETNOGRAFICKÉHO ATLASU SLOVENSKA

SOŇA KOVAČEVIČOVÁ

*PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., Grösslingová 42, 81101
Bratislava, Slovakia*

Based on evidence provided by lexical items listed in Slovakia's Ethnographic Atlas and the Historical Dictionary of the Slovak Language, the study presents analysis of more than five hundred dialectological denotations traced from the 11th century to the 18th. Besides Slovak and other Slavic languages, these words came into the language from other four sources - Latin, German, Hungarian and Turkish. They were incorporated into dialects due to logical links that relate an object to its name.

Kľúčové slová: história, dialektológia, etnológia
Key words: history, dialectology, ethnology

Príspevok sa opiera o nárečové názvoslovie obsiahnuté v *Etnografickom atlase Slovenska* (ďalej EAS). Vysvetlenie pojmov a určenie obdobia, keď bola väčšina týchto slov písomne fixovaná, poskytuje šesťzväzkový *Historický slovník slovenského jazyka* (ďalej HSSJ).¹ Obe rozsiahle diela sú výsledkom základných výskumov národopisných a jazykovedných odborníkov z rokov 1970-1990. Realizáciu výskumov i vydanie umožnila Slovenská akadémia vied v Bratislave. Odborníci týchto výskumov i ďalšieho spracovania vychádzali zo zamerania svojich odborov. Odlišnosť metód, ktorými pracovali, umožnila vzájomné overenie výsledkov. Dialektologické mapy EAS vznikli na základe priamych terénnych výskumov, na ktorých odborníci zapisali miestne názvoslovie určujúcich prejavov materiálnej (57 máp) i spoločenskej kultúry (29 máp); najmenej máp obsahujú kapitoly venované umeleckému prejavu (16 máp). Rozdiel v počte máp súvisí s orientáciou odborníkov zaoberajúcich sa jednotlivými druhmi ľudovej kultúry. Šesťzväzkový slovník venovaný histórii slovenského jazyka sa opiera o excerpovanie písomných dokladov z 11.-18. storočia. Písomné doklady pochádzajúce z 11.-14. stor.

obsahujú najmä latinizované a hungarizované predpisy názvov jednotlivých lokalít, toponymie a priezvisk. Od 15. stor. zaznamenávajú obchodné, trojjazyčne vedené knihy miest (v latinčine, nemčine a slovakizovanej češtine), slová spojené s jurisdikciou, rodinným životom, remeslami, obchodom a stavitelstvom.² Od 15. stor. sa datuje zakladanie mestských škôl, v ktorých sa postupne popri latinčine a nemčine vyučovalo aj v slovakizovanej biblickej češtine. Dokladové texty a názvy pochádzajú z vtedajšej literatúry. Autormi boli miestni učitelia, farári, lekári a vôbec literáti, absolventi nemeckých, poľských, talianskych a českých vysokých škôl. Náboženské traktáty, právnické a filozofické pojednania i poéziu písali väčšinou v slovakizovanej biblickej češtine, doplnenej slovami zo svojho prostredia.³ Súvetia vysvetľujú obsah pojmu zapísaného v hovorovej reči patričného prostredia. Zo 17. a 18. stor. pochádzajú štvorjazyčné slovníky určené školám a inteligencii.

Porovnanie názvoslovných dokladov z EAS a HSSJ prinieslo prekvapujúce výsledky. Medzi 500 názvami, ktoré uverejnil atlas, bolo v 15. stor. písomne doložených 60, v 16. stor. 146, v 17. stor. 233 a v 18. stor. 135 slov. Počet výrazov doložených v 11.-14. stor. je najnižší a v jednotlivých obdobiach sa pohybuje od dvoch do jedenásť výrazov.⁴ Rôzny počet slov doložených v jednotlivých časových úsekoch súvisí s viacerými okolnosťami: s orientáciou zapisovateľa a autora textu, ako aj s celkovým kultúrnym a spoločenským zameraním doby. Najstaršie záznamy súvisia s privilegiami a údelmi, ktoré panovník dával jednotlivým šľachticom, mestám, ako aj s pohotovosťou pisárov, ktorí ich väčšinou v latinizovanej alebo hungarizovanej podobe zapísali. Väčšina z týchto názvov a pojmov existuje dodnes a svedčí o historickom význame hovorovej reči, ktorá po stáročia zachovávala miestne a rodové názvoslovie. Pojmy, ktoré od 15. stor. obsahujú mestské obchodné knihy, sú dokladom etnickej tolerancie, ktorá bola v tom čase základom spolunažívania a obchodovania v Hornom Uhorsku (teda i na Slovensku).⁵ Poukazujú aj na skutočnosť, nakoľko slovenský živel v privilegovaných slobodných kráľovských i menších poddanských mestách získaval pozície. Názvoslovie v nich doložené sa dodnes zachovalo nielen v okolí Levoče, B. Bystrice, Kremnice, ale prešlo aj do spisovného jazyka. Časť týchto názvov charakterizuje ako archaizmy aj Slovník slovenského jazyka.⁶ Rast počtu zapísaných pojmov v 16. a 17. stor. možno dať do súvislosti so zmenami života v mestách a novými výrobkami, ktoré sa do života dostávali prostredníctvom remeselníkov, pôsobiacich v mestách i na vidieku, ako aj s rastúcim domácim i zahraničným obchodovaním. V 17. a 18. stor. vznikali štvorjazyčné slovníky, ktoré sprostredkovali školákovi i verejnosti nové a staré pojmy v štyroch rečiach, pretože latinčina, nemčina, maďarčina a poslovenčená biblická čeština boli aj vtedy dorozumievacími i úradnými jazykmi celého Uhorska. Najznámejším slovníkom tej doby je slovník J. A. Komenského *Orbis pictus*, ktorý vytlačili v r. 1685 v Levoči. Súvetia a pojmy dopĺňajú drevorezy miestneho rytca (J. Bubenka), ktorý nemecké predlohy pretvoril na základe reálií zo svojho okolia, čo tiež identifikuje pojmy uvedené v slovníku. Netreba zdôrazňovať, že väčšina názvov doložených v atlase má paralely v nárečiach okolitých slovanských národov (najmä v češtine, poľštine, ukrajinčine). Medzi výrazmi, ktoré svojím pôvodom korenia v maďarčine, nemčine, latinčine i v turečtine, je najväčší počet tých, ktoré súvisia s nemeckou rečou, najmä stredo-horno-nemčinou (42 výrazov). Historický slovník ich používanie dokladá najmä v 16.-17. storočí. Existujú však aj mladšie i staršie výrazy. Týkajú sa predovšetkým materiálnej (stravy, bývania, odievania) a spoločenskej kultúry (života v obci). Na ich včlenenie do kontextu nárečia i spisovného jazyka majú dosah viaceré

okolnosti. Napríklad názov obývacieho priestoru "izba" je odvodený od nemeckého slova "die Stube" (istuba). Poukazuje na styk Čechov, Slovákov, Poliakov i Maďarov už v 11.-14. stor. s nemeckým, najmä rakúskym prostredím.⁷ Prijatie tohto názvu ("izba") do hovorovej i spisovnej reči sa stalo natoľko významné, že Slovensko, Poľsko a Maďarsko delí na dve zóny. Na západe týchto krajín sa vžil pojem "izba" (v maďarčine "szoba"), vo východnej funguje názov "chyža", slovo, ktoré označuje aj obydlie (v maďarčine "felső ház"). Podobne je to na Slovensku aj s pojmom "richtár" (der Richter), ktorý používali vo väčšine regiónov Slovenska. Na východe územia je však namiesto richtára bežné slovo "biró", "bírov", prevzaté z maďarčiny.⁸ Týchto pojmov a javov je však viac a týkajú sa všetkých druhov ľudovej kultúry, čím sa ľudová kultúra Slovenska člení na takú, ktorá bola orientovaná na západ a na takú, ktorá inklinuje na východ. Z nemčiny sú odvodené aj ďalšie pojmy, včlenené väčšinou do regionálnych nárečí. Napr. v staviteľstve namiesto strechy "dach" (das Dach); vinohradnícka pivnica má miestami aj názov "hajloch" (das Heuloch), truhla na šaty "kasta" (die Kaste); v kuchyni: "mažiar" (der Moser); v odevy: zástera "šurc" (die Schürze), ručník "hantušok" (der Handtuch), vesta "vist" (die Weste); v obchode: podomový obchodník "kramár" (der Krammer) a pod. Väčšina týchto výrazov sa do reči dostala prostredníctvom remeselníkov, ktorí svoju agendu viedli po nemecky a predávali v mestách i na vidieku. Vo výrobe sa inšpirovali novinkami, ktoré prichádzali z krajín, kam chodili na vandrovkú, napr. zo Sliezska, Saska, Bavorska a Rakúska. Druhým sprostredkovateľom nových foriem a ich názvov boli študenti, ktorí absolvovali nemecké reformačné školy a doma pôsobili v mestách i na vidieku ako farári a učiteľia.⁹ Tretím prostredníkom bol nemecký mestský patriciát, ktorý udržoval kultúrne styky s patriciátom nemeckým a rakúskym. Posledná vlna včleňovania nemeckých výrazov do hovorovej reči nastala v 18. a v pol. 19. storočia. Súvisela s jozefínskym absolutizmom a presadzovaním verejnej agendy vedenej po nemecky. Týchto slov je najmenej. Súvisia napr. s novými plodinami, uvádzanými do života vrchnosťou. Takouto rastlinou boli zemiaky, ktoré sa odvtedy stali hlavnou potravou vo väčšine regiónov Slovenska. Lokálne názvy dostali podľa miesta, odkiaľ prišli, alebo kto ich pestovanie presadzoval. Na východnom Slovensku majú názov "erdeple" (die Erdapfel), na severnom "švábka" (die Schwaben, ako miestami nazývali Nemcov). Existujú aj vo verejnej správe: člen obecnej rady má miestami názov "gmiňar" (die Gemeinde), obecný sluha "bachter" (der Wächter); v strave: biely chlieb "vekňa" (die Wecke), vyprážené pečivo "krapňa", "fanka" (der Krapfen, der Pfankuchen) a pod.

EAS doložil nepomerne menej slov odvodených z latinčiny a maďarčiny (z oboch rečí po 18 názvov). Z latinčiny sú to napr. slová matka "ma'ar" (mater), hranice "meta" (meta), "mlyn" (mola), "komin" (caminus), obydlie "dom" (domus) a pod. Podobne ako slovo izba, aj názov dom rozdeľuje Slovensko na západné a východné, kde sa dodnes pre obydlie používa pojem "chyža", podobne ako vo východnom Poľsku.¹⁰ Členenie Slovenska v kultúre na západné a východné súvisí nielen s geografickým charakterom krajiny, ale aj s odlišným historickým a spoločenským vývinom oboch častí Slovenska.

Maďarské slová sa do hovorovej reči a dialektov dostali dvoma cestami: na južnom Slovensku, kde žije maďarské obyvateľstvo, priamym stykom; inde na Slovensko prostredníctvom úradného a vyučujúceho jazyka, ktorým bola po rakúsko-uhorskom vyrovnaní až do r. 1918 maďarčina (okrem protestantských škôl). Prostredníkom sa stali aj sezónne práce slovenského obyvateľstva na maďarskej nížine, v budapeštianskom priemysle a stavebníctve. Medzi prevzatými sú slová celouzemného i regionálneho význa-

mu. Napr. slovo pre hranice územia "chotár" (z maď. határ) funguje v listinách i v reči od 12. storočia. Naproti tomu slová označujúce určité formy ženského "kudmeň" (kødmen) alebo mužského kožucha "bekeš" (bekes), či detskej kolísky "hintacka" (hintó) sú mladšieho dáta a označujú určitú formu všeobecne rozšíreného javu. Dve slová sú však rozšírené na väčšom území a rozdeľujú Slovensko na severné horské a južné nížinné. Je to na juhu obvyklý výraz pre povalu "padlás" a pre otca výraz "apa", "apko". Oba názvy sú obvyklé i medzi maďarským obyvateľstvom. Takéto členenie Slovenska existuje aj v iných prejavoch ľudovej kultúry. Súvisí s geografickým charakterom Slovenska: horského karpatského a nížinného podunajského a potiského a s tým súvisiacim hospodárskym a spoločenským vývinom. Tento vývin bol na juhu v nížinnej poľnohospodárskej kultúre prerušený r. 1526, keď Turci rozdelili Uhorsko na tri časti, z ktorých strednú nížinnú časť okupovali na 150 rokov. Nový rozmach tohto územia, vrátane kapitalizácie poľnohospodárskej výroby, nastal v 19. stor., keď táto časť Uhorska zásobovala obilninami celé Rakúsko-Uhorsko. Vtedy prichádzali kultúrne, teda i rečové novotvary z juhu na sever. A naopak, horské karpatské územie od 14. stor. charakterizovala mestská, remeselnícka a obchodnícka kultúra s vyspelým školstvom, čo zo severu prenikalo na juh.¹¹

Maďarský jazykovedec I. Kniezsa uvádza, že maďarčina obsahuje väčší počet slov prevzatých z turečtiny.¹² Do slovenských dialektov sa ich časť dostala prostredníctvom maďarčiny i priamym stykom s Turkami počas 150 ročných bojov a čiastočnej okupácie južných žúp Slovenska. Podľa Kniezsa patria medzi ne napr.: čakán, koliba, papuče, sukmana, kentíš, paloš, torba, čiapka, kabanica, hazucha, čútor, kantár, ktoré fungujú dodnes nielen v dialektoch, ale i v spisovnej slovenčine.

Možnosť sledovať čas písomného záznamu jednotlivých dialektologických názvov a ich priestorové rozšírenie poukazuje na skutočnosť, že Slovensko v poslednom tisícročí bolo územím, na ktorom sa stýkali a prestupovali kultúrne prúdy prichádzajúce zo západu i východu, severu i juhu. Toto vzájomné prelínanie súviselo s geografickou polohou Slovenska, ležiaceho pod karpatským oblúkom pri Dunaji - obchodnej a kultúrnej spojnici. Pričinili sa o to susedné národnosti, ktorých časti po 10. storočí tvorili na Slovensku enklávy alebo diaspory. Medzi tieto národnosti patrili Česi, Poliaci, Rusíni-Ukrajinci, Chorváti, Maďari, Nemci, Židia, Rómovia, v 16. a 17. stor. i Turci. Zjednocujúcim činiteľom tejto multikultúry boli štyri úradné reči: latinčina, nemčina, maďarčina i poslovenčená biblická čeština. Dalším zjednocujúcim a často i deliacim elementom tejto národnostnej pestrosti boli vierovyznania. Intenzita medzi rozšírením katolíckeho a protestantského vierovyznania sa v priebehu 16. až 19. stor. menila. Od pol. 16. do pol. 17. stor. bola väčšina Slovákov, Nemcov, Maďarov protestantská. Vlastnila značný počet mestských škôl, v ktorých sa popri latinčine vyučovalo i v patričnom materinskom jazyku, čo upevnilo a obohatilo pretrvanie miestnej hovorovej reči.¹³ V dôsledku protireformácie a uplatnenia zákona "cuius regio eius religio" väčšina obyvateľstva prešla ku katolicizmu, kde sa čím ďalej, tým viac presadzovala popri latinčine i maďarčina, čo vrcholilo koncom 19. storočia. V protestantských nemeckých a slovenských cirkevných školách sa však aj naďalej vyučovalo v materinskom jazyku, čo malo dosah na dotváranie hovorovej reči i dialektov. Podobne to bolo aj medzi Rusínmi-Ukrajincami, ktorí od 16. stor. síce uznávali za hlavu cirkvi pápeža, ale liturgiou bola starosloviencina. Títo gréckokatolíci mali sídla najmä na severovýchodnom Slovensku.¹⁴ Židia, ktorí nepresahovali počtom nemecké obyvateľstvo, žili od 19. stor. rozptýlení po celom Slovensku.¹⁵ Na východe ich dorozumievacou rečou bolo "jidiš", na západe nemčina, na juhu

maďarčina. V styku s miestnym obyvateľstvom používali miestne dialekty. Od pol. 19. stor. sa v ich neologických školách vyučovalo tromi jazykmi, po r. 1918 štyrmi, čím prispeli k slovakizácii židovskej inteligencie.

V EAS doložené dialektologické názvy patria do troch dialektologických skupín slovenského jazyka: do západoslovenskej skupiny s príbuznosťou k moravským dialektom; do východoslovenskej so vzťahmi k dialektom poľským a ukrajinským; stredoslovenská skupina zachovala najviac archaizmov a vzťahov s hovorovým jazykom miest a valaských chovateľov oviec. Okrem toho existovali na Slovensku aj dialekty goralské, rusínsko-ukrajinské a maďarské. V rámci týchto väčších celkov bolo do pol. 20. stor. zaznamenaných 29 regionálnych nárečí, do ktorých patria aj nami analyzované slová.¹⁶ Táto nárečová, ako vôbec kultúrna variabilita súvisela okrem multikultúrnosti a pestrosti vierovyznaní aj s administratívnym členením Slovenska. Jednotlivé regióny predstavovali a predstavujú menšie územné celky ohraničené horskými pásmami a riekami, popri ktorých sa ťahali spojovacie cesty. Tieto regióny osem storočí tvorili základ správneho členenia (tzv. žúp, komitátov). Na ich čele stál kráľov zástupca (župan, komes). Do jeho právomoci patrila možnosť dotvárať všeobecne platné, kráľovom vydané predpisy na základe potrieb územia, ktoré spravoval.¹⁷ Aj táto okolnosť prispela k uvedenej kultúrnej aj dialektologickej pestrosti Slovenska.

*

Počas sledovania vstupu jednotlivých cudzích slov do kontextu slovenských nárečí bolo možné zistiť niekoľko všeobecných zákonitostí, ktoré charakterizujú prenikanie novôt do určitého prostredia. Najčastejšie sa vyskytujú varianty spojené s miestnou výslovnosťou alebo prepisom do miestneho dialektu. Uvedieme niektoré príklady takéhoto včlenenia z jazyka nemeckého, maďarského a z latinčiny. Tak napr. z nemeckého slova *die Graze* (motyka) sa stala „graca“; z maďarského slova *köntes* „kent’iš“, z výrazu pre biely chlieb *cipó* „cipov“, z latinčiny *mater* „maťer“. Existujú však aj slová, ktoré boli do systému domácej reči včlenené bez akejkoľvek zmeny: látka „moldón“, hranica „meta“, starosta „biró“, bubeník „doboš“. Existujú však aj slová, ktoré pri včlenení a v ďalšom živote zmenili nielen tvar slova, ale aj jeho význam: napr. stredo-horno-nemecké *istube* (*die Stube*), teplá miestnosť, kúpeľ, sa zmenilo na „izba“ (v maďarčine „szoba“) a dostalo význam prednej vykurovanej izby. Podobne sa stalo aj s latinským slovom *kaminus*, ktoré označovalo krb, ale v slovenských dialektoch len tú časť, ktorá odvádza dym, „komín“. Aj slovo „vigilia“, označujúce v latinčine bdenie, vo východoslovenských dialektoch dostalo význam „štedrý večer“.

Nie som lingvista, aby som mohla na základe hláskoslovných zmien analyzovať, kedy k týmto posunom došlo. V súvislosti s vývinom slovenskej reči a vôbec ľudovej kultúry Slovenska možno povedať, že utváranie regionálnej pestrosti vrcholilo v pol. 19. storočia. Vplyvom škôl, sťahovania obyvateľstva do miest a urbanizáciou vidieka koncom 19., najmä však v 20. stor. dochádza k postupnej nivelizácii tejto pestrosti. Dnes sa však v hovorovej reči zachovávajú základné rozdiely medzi západom, východom a stredom Slovenska.

- 1 Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990 (ďalej EAS). - Historický slovník slovenského jazyka. Bratislava 1991-1999 (ďalej HSSJ). - Touto cestou ďakujem vedeckému redaktorovi PhDr. M. Majtánovi, CSc., za možnosť nahliadnúť do posledného zväzku slovníka, pripraveného do tlače.
- 2 PIIRAINEN-TAPANI, I.: Die Diaglierung des Frühdeutschen. In: Sprachgeschichte. Berlin-New York 1985, s. 368 a ď.
- 3 Slovensko I.-IV. Bratislava 1971-1979.
- 4 Pozri pozn. 2, 3.
- 5 Obchodné knihy písané v troch až štyroch rečiach viedli nielen v Žiline, ale aj v Levoči, Kremnici, ba aj v Ružomberku a pod.
- 6 Slovník slovenského jazyka 1-6. Bratislava 1959-1961.
- 7 EAS IX 20; - Grosses deutsches Wörterbuch. Berlin-München-Wien, 1966, 1973.
- 8 EAS X 2.
- 9 EAS I 23. - Obľúbené boli vysoké školy vo Wormse, Jene, Weimare, Dražd'anoch, Lipsku a pod.
- 10 EAS IX 18, 20; - Polski atlas etnograficzny. Warszawa 1972.
- 11 EAS 22, XX.
- 12 KNIESZA, I.: A Magyar Nyelv - Szlav Jövevevyszavai. I, II. Budapest 1955, s. 1006-1007.
- 13 EAS I 23.
- 14 Údaje z prvého sčítania ľudu z r. 1918 v ČSR uvádzajú do 300.000 občanov gréckokatolíckeho vyznania.
- 15 To isté sčítanie uvádza do 140.000 občanov židovského vierovyznania.
- 16 EAS I 12, západoslovenských dialektov bolo 7, stredoslovenských 15, východoslovenských 7.
- 17 Župy pretrvali v rôznych podobách od 11. stor. do r. 1928, keď boli na Slovensku nahradené okresmi. Atlas Slovenskej socialistickej republiky, Bratislava 1980, IX, 28 dokladá ich počet a nezmenené hranice od 13. stor. do r. 1848. V Maďarsku a Rakúsku však staré územné členenie pretrvalo.

HISTORICAL IMPORTANCE OF DIALECTOLOGICAL CONCEPTS IN SLOVAKIA'S ETHNOGRAPHIC ATLAS

Summary

The study is based on the analysis of dialectological denotations listed in Slovakia's Ethnographic Atlas and the Historical Dictionary of the Slovak Language, which fixed their individual written forms according to their occurrence. Most words thus preserved date back to the 16th and 17th centuries and relate to particular concepts of material culture and social phenomena connected with the expansion of urban culture to the countryside.

The process was fostered by crafts and schooling. Terms traceable back to the 15th century were recorded by notaries in three dialects: Latin, German, and Slovakised Czech. Such records provide evidence of the ethnic tolerance that was the basis of the coexistence of different nationalities and commerce in the Hungarian Kingdom. When studying how borrowings from foreign languages came into Slovak dialects, several general rules about the relationship between objects and their names were discovered. Some words of foreign origin did not change, for example, the Latin *meta* is used along the word *hranica* in Slovak (goal; limit; boundary), or the Hungarian *padlás* [ˈpadlaːɟ] is used in Slovak, too, next to

povala (loft); other items changed pronunciation, so the Latin word *mater* exists in the Slovak *mater* pronounced [ˈmatʲer] and is used next to *matka* [matka] in Slovak (mother), or the Hungarian word *cipó* [cipó:] shifted into the Slovak *cipov* pronounced [cipou] next to *biely chlieb* (white bread). There are also loans which underwent a change in meaning. So, for example, the Middle Upper German *istuba*, *stuba* used for a warm room or bath shifted its meaning to become a living-room in Slovak, or the Latin *vigilia* began to mean Christmas Eve, etc. The growing regional diversity that influenced the variety of dialects reached its climax in the mid-19th century. Though the significance of dialects and folk culture was gradually decreasing at the end of the 19th century and throughout the 20th as a consequence of school education, the migration of villagers to towns and the urbanisation of rural areas, the different features of the culture of Western, Central and Eastern Slovakia are still perceptible.

Vydáva Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied v Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Ročník 46, 1998, číslo 4
Vychádza štvrťročne

Hlavný redaktor:
Mgr. Dušan Ratica, CSc.

Výkonné redaktorky:
Mgr. Tatiana Krupová, PhDr. Zora Vanovičová

Redakčná rada: PhDr. Stanislav Brouček, CSc., Doc. Ľubica Droppová, CSc., PhDr. Božena Filová, CSc., PhDr. Milan Kiripolský, PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., PhDr. Eva Krekovičová, CSc., PhDr. Jan Krist, Doc. Milan Leščák, CSc., PhDr. Martin Mešša, PhDr. Magdaléna Paríková, CSc., Prof. Ján Podolák, DrSc., PhDr. Zora Rusnáková, CSc., PhDr. Peter Salner, CSc., PhDr. Miroslav Válka.

Adresa redakcie: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava
Registr. č. 7091

Rozširuje, objednávky a predplatné (aj do zahraničia) prijíma
Slovak Academic Press, spol. s r. o. P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava

SLOVAK ETHNOLOGY

Quarterly Review of the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences
Vol. 46, 1998, Number 3

Editors: Dušan Ratica, Tatiana Krupová, Zora Vanovičová

Address of Editor: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava, Slovakia

Distributed by Slovak Academic Press, Ltd., P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia and SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

L'ETHNOLOGIE SLOVAQUE

Revue de l'Institut d'ethnologie de l'Académie slovaque des sciences
Année 46, 1998, No 3

Rédacteurs: Dušan Ratica, Tatiana Krupová, Zora Vanovičová

Adresse de la rédaction: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava, Slovaquie

SLOWAKISCHE ETHNOLOGIE

Zeitschrift des Ethnologischen Institutes der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Jahrgang 46, 1998, Nr. 3

Redakteure: Dušan Ratica, Tatiana Krupová, Zora Vanovičová

Redaktion: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava, Slowakei

SLOVENSKÝ NÁRODOPIŠ

ISSN 1335-1303

MIČ 49 616

SAP
SLOVENSKÝ
NÁRODOPIŠ